

van '42 in Kosel (zie kaart VII op pag. 828) gedwongen had uit de deportatietrein te stappen en die in allerlei, toen niet onder de SS ressorterende, *Zwangsarbeitslager für Juden* tewerk waren gesteld – kampen die geleidelijk hetzij in het kampcomplex Auschwitz-Birkenau, hetzij in het kampcomplex Gross-Rosen waren ingevoegd, de laatste per 1 april '44. Toen het complex Auschwitz-Birkenau in januari '45 werd geëvacueerd, waren van de ca. drieduizendvijfhonderd leden van de 'Koselgroep' niet veel meer dan vier- tot vijfhonderd nog in leven. Hoeveel uit Nederland afkomstige Joden toen elders in het complex in leven waren, is niet precies bekend; veruit de meesten van de ca. achttienduizendvijfhonderd ingeschreven gevangenen waren te gronde gegaan – misschien hadden zich omstreeks tweeduizend kunnen handhaven.

In de herfst van '44 was het complex Auschwitz-Birkenau (het vernietigingskamp Sobibor was in de herfst van '43 na een opstand waaraan ook enkele Joden uit Nederland hadden deelgenomen, afgebroken) niet het enige deportatie-oord waarin zich groepen Joden uit Nederland bevonden: bijna vijfduizend waren overgebracht naar het z.g. *Altersghetto Theresienstadt* in Bohemen (maar van die bijna vijfduizend werden in september en oktober '44 circa drieduizend naar Auschwitz-Birkenau doorgezonden) en ruim drieduizendvijfhonderd naar het kamp Bergen-Belsen (tussen Hannover en Hamburg) dat bedoeld was om er uit tal van landen de Joden in op te nemen die in aanmerking kwamen voor uitwisseling met in Geallieerde landen geïnterneerde Rijksduitsers – Bergen-Belsen was een *Austauschlager*.

Behalve Joodse waren ook niet-Joodse Nederlanders in concentratiekampen in Duitsland terechtgekomen – voor de namen van die kampen verwijzen wij naar kaart VII. In die kampen bevonden zich medio augustus '44 bijna negen-en-twintighonderd mannelijke en ruim tweehonderd vrouwelijke Nederlandse, bijna allen niet-Joodse, gevangenen: *Schutzhäftlinge* ('politieke gevangenen', die krachtens een *Schutzhaftbefehl* van de SS waren opgesloten) – de vrouwen in het *Frauenkonzentrationslager* Ravensbrück, de mannen in diverse andere kampen. Er waren evenwel vóór midden augustus '44 méér Nederlandse 'politieke gevangenen' naar de concentratiekampen in Duitsland gestuurd – onze in deel 8 opgenomen schatting was dat daar voordien omstreeks achthonderdvijftig Nederlandse politieke gevangenen waren bezweken, velen in de jaren '41 en '42 toen het gehele beleid van de SS in de concentratiekampen in het teken stond van de al weergegeven formule: '*Vernichtung durch Arbeit*'.

Het ligt niet op onze weg, hier uitgebreid weer te geven wat wij in